Hiukkaset hukassa

Aalto Junior x CMS open data

Tervetuloa kiehtovan ja kummallisen hiukkasfysiikan pariin.

Työpaja hiukkasfysiikan datan parissa. Harjoitellaan hieman koodaamista ja data-analyysia sekä kurkataan CERNin tutkimusaseman syövereihin. Tyopaja toteutetaan ryhmätyönä lyhyen esitelmän jälkeen. Ryhmien salapoliisitaidot pääsevät koetukselle, kun CERNin kesäopiskelija kutsuu heidät apuun todellisen datan tunnistamisessa. Onneksi isotkaan datamäärät eivät olekaan niin hankalia, kun käytössä ovat oikeat tyokalut!

Tämä tiedosto on tarkoitettu opettajan käyttöön. Seuraavat eiheet olisi hyvä käsitellä oppilaiden kanssa ennen opintokäyntiä.

Aiheet

- CERN 8 min: Video
- <u>Standardimalli</u>: Muistellaan mitä malli tarkoittaa ja esitellään stadardimallin pääpiirteet. Muistetaan kuitenkin, ettei standardimalli ole täydellinen, vaan monia mysteerejä on yhä.
- CMS: CMS-ilmaisimen rakenteen tarkastelu ja oikeankäden säännön muistelu kysymyksin.
- Yksiköt: Ryhmän tason mukaan voidaan esitellä yksinkertaistettu versio siitä, miksi voimme esittää massan, energian ja liikemäärän samassa yksikössä.

Loppuun vapaata kyselyä ja pohdintaa.

Hiukkasfysiikkaa

Hiukkasfysiikka tutkii maailmankaikkeuden pienimpiä rakennuspalikoita. Nämä palikat ovat atomejakin pienempiä ja joskus jopa mahdottoman pieniä havaittavaksi suoraan. Kun siirrytään hiukkasfysiikan maailmaan eivät klassisen fysiikan säännöt enää päde toisin sanoen ne lait jotka tunnemme arkipäivän elämästä. Siksi tarvitsemmekin ison joukon tutkijoita ja teoreetikoita selittämään maailmankaikkeuden rakennetta ja jokapäiväisiä vuorovaikutuksia ympärillämme.

Hiukkasfysiikan kokeellinen tutkimus onkin usein epäsuoraa ja dataa kerätään paljon, jotta todennäköisyyksien avulla saadaan tuloksia ja uusia havaintoja.

CERN

Katsotaan lyhyt esittelyvideo CERN:stä ja CMS kokeesta. https://www.youtube.com/watch?v=S99d9BQmGB0 (https://www.youtube.com/watch?v=S99d9BQmGB0)

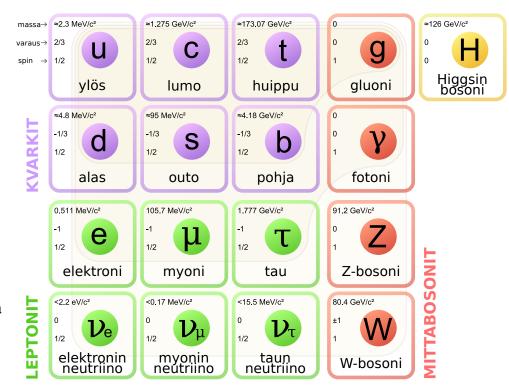
Video on hieman vanhentunut ja LHC kiihdytin on nyt (2019-2020) toisella pitkällä huoltotauolla, jonka aikana sen suorituskykyä parannellaan ja säteilystä kärsineitä osia vaihdetaan.

Stadardimalli

Hiukkasfysiikan kehittyessä myös tapamme ymmärtää ja mallintaa ympäristöämme muuttuu.

Mitä tarkoittaa malli?

Malli on yksinkertaistettu kuvaus todellisuudesta. Fysiikan mallit rakennetaan teorian ja kokeellisen tutkimuksen yhteistyönä. Teoreetikot rakentavat malleja joita sitten testataan kokeellisesti ja muokataan sitä mukaan, kun tutkimus kehittyy ja löydetään uusia osasia palapeliin.

Stadardimalli on matemaattinen malli joka kuvaa kaikkia tunnettuja hiukkasia sekä heikon-, vahvan- ja sähkömagneettisen vuorovaikutuksen. Standardimallissa on mukana 12 alkeishiukkasta, neljä voimaa välittävää hiukkasta sekä Higgsin hiukkanen. Kaikki aine ympärillämme koostuu elektroneista sekä u- ja d-kvarkeista.

Ote Tieteen Kuvalehden artikkelista "kvanttimekaniikka viidessä minuutissa"

Alkeishiukkaset ovat ne fysikaaliset rakennuskivet, joista kaikki universumin atomit koostuvat. Niitä on kahtatoista eri tyyppiä, mutta luonnollisissa oloissa niistä esiintyy nykyään vain neljää – elektroneja, elektronin neutriinoja, ylöskvarkkeja ja alaskvarkkeja. Muita oli luonnossa vain heti alkuräjähdyksen jälkeen, mutta sittemmin niitä on luotu uudelleen hiukkaskiihdyttimissä.

Voimia välittävät hiukkaset pitävät rakennusosaset kasassa. Ne välittävät atomeihin neljää luonnon perusvoimaa:

Fotonit

Fotonit ovat massattomia valohiukkasia, jotka välittävät sähkömagneettista voimaa.

Gluonit

Gluonit liimaavat kvarkit yhteen alkeishiukkasissa ja välittävät vahvaa ydinvoimaa.

W-ja **Z**-hiukkaset W- ja Z-hiukkaset eli **-bosonit** välittävät heikkoa ydinvoimaa. Ne liittyvät tietynlaisiin radioaktiivisuuden muotoihin.

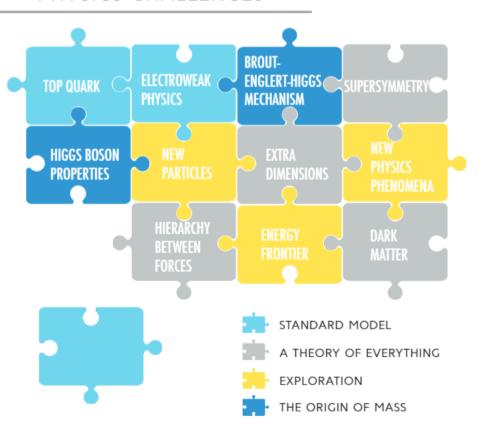
Gravitoni Gravitonien arvellaan välittävän painovoimaa. Hiukkasten olemassaoloa ei ole vielä onnistuttu todistamaan, mutta niitä etsitään kiivaasti CERNissä Sveitsissä.

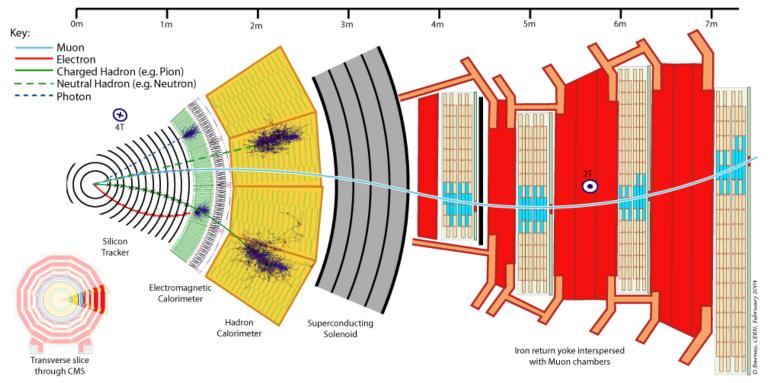
Lisäksi on olemassa **Higgsin hiukkanen**. Se löytyi 99,99 prosentin todennäköisyydellä vuonna 2012. Hiukkanen antaa atomien rakennusosasille massan. Kvarkit kiinnittyvät voimakkaammin Higgsin hiukkasiin, ja siksi ne ovat raskaampia kuin esimerkiksi elektronit.

Mitä standardimalli ei selitä?

- Onko löytämämme Higgsin bosoni standardimallin mukainen ja ainoa?
- Miksi maailmankaikkeudessa on enemmän materiaa kuin antimateriaa?
- Miten selittää neutriinojen massa?
- Mitä on pimeä aine?
- Entä pimeä energia? Miten gravitaatio yhdistetään muihin (kvantti)vuorovaikutuksiin? Onko ulottuvuuksia vain arkipäiväiset 3+1?
- Miksi hiukkasperheitä on kolme? Onko "alkeishiukkasilla" sisäinen rakenne? Onko luonnossa lisää symmetrioita? Supersymmetria?

PHYSICS CHALLENGES

CMS on kuin sipuli

CMS-hiukkasilmaisin koostuu useasta kerroksesta, joista jokaisella on erityinen tehtävä törmäyksen mittaamisessa. Tärkeää on mitata, millaisia hiukkasia törmäyksestä sinkoilee. Tämä saadaan selville mittaamalla varaus, liikemäärä ja energia.

Lisätietoa eri osien toiminnasta

Eri hiukkaset vaikuttavat aineen kanssa eri tavoin, eli tarvitaan erilaisia kerroksia mittamaan hiukkasten energioita ja ratoja. Tässä lyhyt tiivistelmä ilmaisimen toiminnasta. [4], [5].

- Jälki-ilmaisin Jälki-ilmaisin koostuu kahden tyyppisisitä pii osista. Jälki-ilmaisin havaitsee varattujen hiukkasten reitit, kun ne vuorovaikuttavat elekromagneettisesti ilmaisimen kanssa. Tarkan paikkadatan avulla voidaan määrittää protonien törmäyskohdat ja syntyneiden raskaampien ydinten hajoamispaikat. Myös hiukkasen radan kaarevuussäteen avulla voidaan laskea sen momentti. *Pixel* -ilmaisin on rakennettu pienistä piisoluista (65 miljoonaa kappaletta), jotka mittaavat varattujen hiukkasten radat hyvin tarkasti. *Tracker* -kerros on valmistettu piiliuskoista jotka niin ikään mittaavat hiukkasten ratoja.
- Sähkömagneettinen kalorimetri (ECAL) Elektronien ja fotonien energiat saadaan mitattua hyvin tarkasti sillä niiden törmäyks ECAL-kerrokseen aiheuttaa sähkömagneettisen ryöpyn, joka mitataan tuikeilmaisimilla. Törmänneen elektronin tai fotonin energia on suoraan verrannollinen tuikeilmaisimien havaitsemaan valon määrään.
- Hadronikalorimetri (HCAL) Hardonikalorimetri pysäyttää hardoneiksi kutsutut hiukkaset, kuten protonit ja netronit. HCAL-kerrokseen saapuvat hardonit menettävät liike-energiaansa hiukkasryöppyihin, joiden synnyttämien tuikevalojen avulla saadaan lasketuksi hardonin alkuperäinen energia.
- Myonijärjestelmä CMS ilmaisin on nimensä (Compact Muon Solenoid) mukaisesti suunniteltu erityisesti havaitsemaan myoneita. Myonit ovat vaikeasti havaittavia ja ne kulkevatkin ECAL ja HCAL kerrosten läpi pysähtymättä. Kuitenkin positiivisina hiukkasina niiden kulkiessa kaasulla täytettyjen kammioiden läpi (drift tubes) kaasu ionisoituu ja vapautuneet elektronit sekä positiiviset ionit kulkeutuvat (Cathode Strip Chambers) anodeille ja katodeille. Signaalin avulla voidaan laskea myonin paikka tietyllä ajanhetkellä. Resistive Plate Chambers ovat myös osa myonijärjestelmää luoden signaalia, joka voidaan siirtää eteenpäin käsiteltäväksi.

Neutriinot havaitaan epäsuorasti liikemäärän säilymisen kautta.

Tarkastelkaa miten eri hiukkaset käyttäytyvät CMS ilmaisimen kerroksissa.

Selvitä millainen varaus kuvan hiukkasilla on.

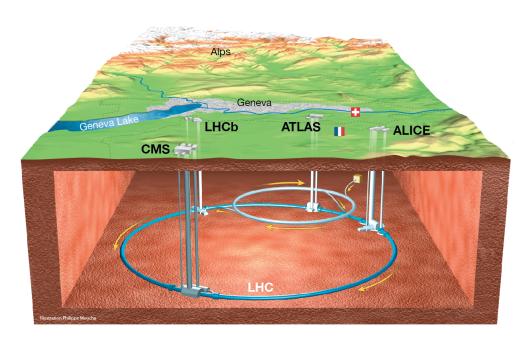
Vinkki: oikean käden sääntö.

Vastaus

- Myoneita on vaikea havaita mutta CMS on nimensä (Compact Muon Solenoid) mukaisesti erittäin hyvä myös siinä. Myonit kulkevat kaikkien kerrosten läpi pysähtymättä jättäen kuitenkin signaaleja pii-ilmaisimiin ja myoni kammioihin. Kuvassa myonin rata kääntyy ensin alaspäin ja sitten vahvan solenoid magneetin ohitettuaan alkaa kaartua ylöspäin. Oikean käden säännön mukaan myoni on siis negatiivinen hiukkanen. Huomion arvoista on että solenoidi magneetin sisällä magneettikenttä on vastakkais suuntainen magneetin ulkopuoliseen magneettikenttään verrattuna.
- 'Elektronin' rata kääntyy kuvassa ylöspäin. Tarkastellessamme tilannetta oikean käden säännön avulla päädymme ristiriitaan. Hiukkanen käyttäytyy, kuin positiivinen hiukkanen, mutta jo yläasteelta on tuttua, että elektronit ovat negatiivisesti varautuneita. Kyseessä onkin positroni eli elektronin antihiukkanen joka muistuttaa paljon elektronia, mutta onkin positiivisesti varautnut. Fyysikot saattavat käyttää välillä termejä hajamielisesti sekaisin, kunhan asiayhteydestä on selvää mistä puhutaan;)
- **Hadronit** Kuvassa on kaksi hadronia toinen merkittynä vihreällä viivalla ja toinen vihreällä katkoviivalla. Hadronit ovat vähintään kahden kvarkin muodostamia hiukkasia.
 - **Katkoviivalla** merkityn hiukkasen rata ei taivu ollenkaan 4 Teslan, eli vahvuudeltaan noin 100,000 kertaa maan magneettikentän vahvuisessa <u>5</u> magneettikentässä. Tämä tarkoittanee sitä, että hadroni on varaukseton. Kyseessä voi olla esimerkiksi neutroni. Neutronin vauhti hidastuu hadronikalorimetrissä kun se vuorovaikuttaa aineen kanssa ja aiheuttaa signaalin.
 - **Jatkuvalla viivalla** kuvatun hadronin rata kaartuu kuvassa alaspäin. Voimme siis päätellä hiukkasen olevan varaukseltaan negatiivinen. Tälläinen hadroni on esimerkiksi Pion $(\pi^-:d\overline{\mu})$, hadronin liike-energia voidaan mitata sen aiheuttamasta hiukkasryöpystä hadronikalorimetrissä.
- Fotonin kulku CMS:n sisällä on piirretty tummansinisellä katkoviivalla. Viiva on suora ja päättyy elektrokalorimetrissä syntyvään hiukkasryöppyyn. Fotoni on siis varaukseton.

Kaikkia hiukkasia ei voida CMS:n avulla havaita. Esimerkiksi neutriinot havaitaan epäsuorasti liikemäärän säilymisen kautta.

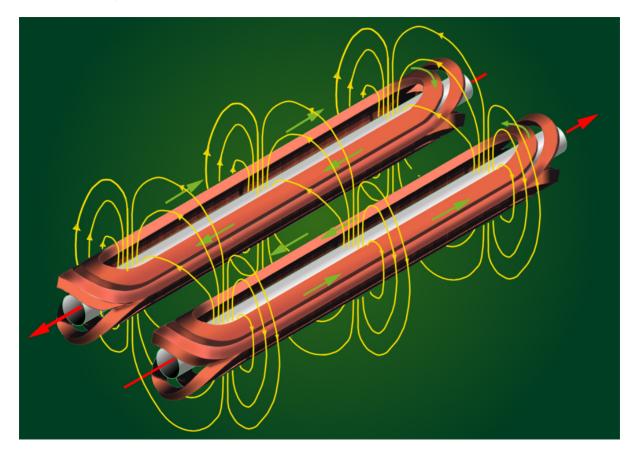
Jos hiukkanen pyörii myötäpäivää LHC:ssa,

Vinkki: oikean käden sääntö

Vastaus

Magneettikentän tulee osoittaa $yl\ddot{o}sp\ddot{a}in$, jotta sen aiheuttama voima pitää protonin ympyräradalla. LHC kiihdyttimessä kiihdytetään kuitenkin protoneja molempiin suuntiin. Magneettikenttä osoittaa alaspäin toisessa putkessa, jossa protonit viilettävät vastapäivään.

Yksiköistä

Meidän on helppo puhua metreistä, koska voimme mitata sillä matkaamme lähikauppaan, kilogramma on maitotölkin massa ja sekunnissa sanomme yhden numeron. Hiukkasfysiikan liikkuu kuitenkin aivan eri suuruusluokissa ja voimien suhteissa. Siksi meille luontevat yksiköt kuten metri tai kilogramma eivät sovi hiukkasfyysikon arkeen.

Tutkitaan ensin millaisia suureita tulemme käytämään

massa: m
aika: t
pituus: l

Loput tarvitsemistamme suureista voidaan johtaa näistä kolmesta.

Miten liikemäärän voi essittää yllä mainittujen suureiden avulla? Entä energian?

Hiukkasfyysikot usein asettavat

c=1

tällä oletuksella saadaan useat kaavat siistimpään muotoon (esim $E=mc^2\to E=m$). Muutoksen voi huoletta tehdä, sillä valonnopeus (tyhjiössä) on vakio ja sen numeerinen arvo riippuu vain valituista yksiköistä. Samalla muutamme käytettävää järjestelmää siten, että nopeudella ei ole yksikköä eli se on ns. dimensioton. Näin ollen myös liikemäärän ja energian yksiköt muuttuvat

```
liikemäärä: [m] * [v] --> [m] energia: [m] * [v]^2 --> [m]
```

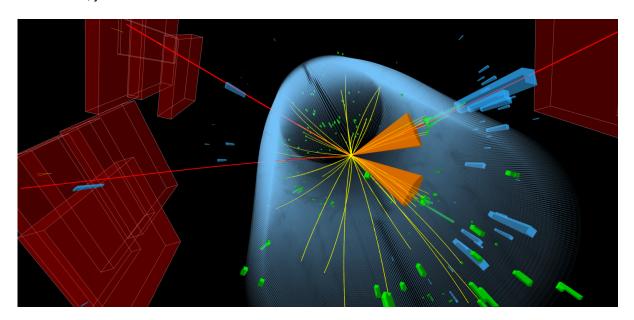
Olemme päätyneet tilanteeseen jossa liikemäärällä, energialla ja massalla on kaikilla sama yksikkö [m]! Voimme siis valita lempi yksikkömme, jolla mittaamme kaikkia kolmea esim. kilogramma tai newtonsekuntti.

Arvatkaa mikä on hiukkasfyysikoiden lempi yksikkö! (vastaus on entuudestaan tuttu massan, liikemäärän tai energian yksikkö)

Hiukkasten havaitseminen hiukkaskiihdyttimellä

LHC törmäyttää miltei valonnopeudella kulkevia protoneja. Suuri energisissä törmäyksissä voi syntyä uusia hiukkasia, joista osa on vakaita ja osa epävakaita. Epävakaat hiukkaset hajoavat spontaanisti jälleen uusiksi hiukkasiksi. Koska epävakaat hiukkaset ovat olemassa vain hyvin lyhyen ajan, eivät hiukkasilmaisimet havaitse niitä. Jotta saisimme tietää, mitä hiukkasia törmäyksessä on syntynyt, meidän tulee tarkastella vakaiden hiukkasten ominaisuuksia. Hiukkasilmaisimien keräämä data kertoo meille syntyneiden hiukkasten energian ja liikemäärän. Näiden suureiden avulla voimme laskea, mikä oli hajonneen hiukkasen massa.

Yhden havainnon tekeminen ei kuitenkaan ikinä riitä. Kuten aiemmin todettiin hiukkasfysiikkan kokeissa on kyse todennäköisyyksistä ja epävarmuuksista. Kun dataa saadaan kerättyä tarpeeksi, voidaan käyttää esimerkiksi histogrammeja tulosten visualisoimiseksi. On tärkeää tarkastella tuloksia kriittisesti ja saada mitattua tilastollisesti merkittävä määrä dataa, jotta todelliset ilmiöt erottuvat taustakohinasta.

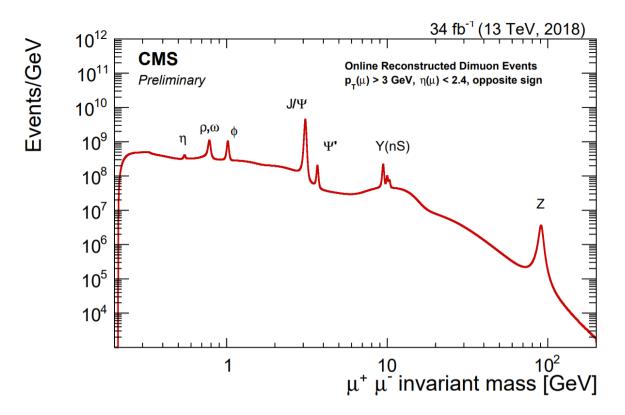

Mikä invariantti massa?

Hiukkasfysiikan maailmassa tavallisen mekaniikan kaavat eivät enään aina päde kun massa muuttuu energiaksi ja toisin päin. Säilymislakeja toki kuitenkin on. Voimme muodostaa hiukkasten energian ja liikemäärän avulla suureen jota kutsumme **invariantiksi massaksi**. Sen arvo kuvaa hajonneelle emohiukkaselle ominaista massaa.

On mahdoton ajatus punnita esimerkiksi Higgsin hiukkasta, jonka eliniänodote on luokkaa 10^{-22} sekunttia [6]. CMS:n kaltainen laite voi kuitenkin mitata tytärhiukkasten liikemäärää ja energiaa, joiden avulla voidaan laskea *invariantti massa*. Se on matemaattinen arvo joka on "invariantti" mittausympäristölle, eli se voidaan laskea missä ja mille tahansa. Jos sen laskee tietystä hajoamisesta syntyneille tytärhiukkasille, saadaan arvo joka on lähellä emohiukkasen massaa. Jos taas lasketaan invariantti massa hiukkasille jotka eivät liity mitenkään toisiinsa saadaan arvo joka ei kuvaa mitään, eli taustakohinaa.

Invariantti massa siis säilyy hiukkasen hajotessa uusiksi hiukkasiksi. Tämän ominaisuuden ansiosta se on voittamaton työkalu kokeellisen hiukkasfysiikan tutkijoille. Hiukkasilmaisin, kuten CMS, havaitsee lähinnä stabiileja hiukkasia. Määrittääkseen minkä raskaamman hiukkasen hajoamisesta stabiilit hiukkaset ovat kotoisin, tutkijoiden tulee tarkastella suuria määriä dataa. Piikit invariantin massan histogrammissa voivat viitata tietyn energiseen emohiukkaseen. Lisätietoa englanniksi (https://profmattstrassler.com/articles-and-posts/particle-physics-basics/mass-energy-matteretc/mass-and-energy/)

Lähteet

[1] Tieteen Kuvalehti 7.7.2015. Kvanttimekaniikkaa viidessä minuutissa. Luettu 25.6.2019

Url: https://tieku.fi/luonto/kvanttimekaniikkaa-viidessa-minuutissa (https://tieku.fi/luonto/kvanttimekaniikkaa-viidessa-minuutissa)

[2] TED Ed Animation, Schrödinger's cat: A thought experiment in quantum mechanics - Chad Orzel. CC BY - NC - ND

4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) Katseltu 25.6.2019

Url: https://ed.ted.com/lessons/schrodinger-s-cat-a-thought-experiment-in-quantum-mechanics-chad-orzel https://ed.ted.com/lessons/schrodinger-s-cat-a-thought-experiment-in-quantum-mechanics-chad-orzel

[3] The Standard Model, Copyright © 2019 CERN

Url: https://home.cern/science/physics/standard-model (https://home.cern/science/physics/standard-model)

[4] CMS diat suomeksi

Url: https://cms-docdb.cern.ch/cgi-bin/PublicDocDB/RetrieveFile?docid=12398& filename=SetOfPostersFN_HQ_small_16092014.pdf (https://cms-docdb.cern.ch/cgi-bin/PublicDocDB/RetrieveFile?docid=12398&filename=SetOfPostersFN_HQ_small_16092014.pdf)

[5] Detector overview, © Copyright CERN

Url: https://cms.cern/detector (https://cms.cern/detector)

[6] Determination of the off-shell Higgs boson signal strength in the high-mass ZZ final state with the ATLAS detector.

Url: https://atlas.cern/updates/physics-briefing/higgs-boson-s-shadow (https://atlas.cern/updates/physics-briefing/higgs-boson-s-shadow)

[7] The Large Hadron Collider, Copyright © 2019 CERN

Url: https://home.cern/science/accelerators/large-hadron-collider (https://home.cern/science/accelerators/large-hadron-collider)

Data

[Demo data]

Thomas McCauley (2016). Zmumu. Jupyter Notebook file.

Url: https://github.com/tpmccauley/cmsopendata-jupyter/blob/hst-0.1/Zmumu.ipynb (https://github.com/tpmccauley/cmsopendata-jupyter/blob/hst-0.1/Zmumu.ipynb)

[Piikkidata]

CMS collaboration (2016). DoubleMu primary dataset in AOD format from RunA of 2011 (/DoubleMu/Run2011A-12Oct2013-v1/AOD). CERN Open Data Portal. Url: http://doi.org/10.7483/OPENDATA.CMS.RZ34.QR6N (http://doi.org/10.7483/OPENDATA.CMS.RZ34.QR6N)

Data collected from collisions will be saved to AOD (Analysis Object Data) files that can be opened with the ROOT program (https://root.cern.ch/ (htt

The data used in the analysis has been collected by the CMS detector in 2011. From the original data a CSV file containing only some of the collision events and information has been derived. The original data is saved in AOD format that can be read with ROOT program. Open the link http://opendata.cern.ch/record/17 (http://opendata.cern.ch/record/17) and take a look how large the original datafile is from the section Characteristics.

From the original datafile only collision events with exactly two muons detected have been selected to the CSV file. The selection is done with the code similar to the one in the link http://opendata.cern.ch/record/552 (http://opendata.cern.ch/record/5

/record/552). In practice the code will select wanted values from the original file and write them to the CSV file.

Kuvat

[Kuva 1] Standard Model of Elementary Particles.svg (/wiki/File:Standard Model of Elementary Particles.svg): MissMJ (https://commons.wikimedia.org/wiki/User:MissMJ) derivative work: Syed (https://commons.wikimedia.org /wiki/User:Syed), Standard Model of Elementary Particles (fi) (https://commons.wikimedia.org /wiki/File:Standard Model of Elementary Particles (fi).svg), CC BY 3.0 (https://creativecommons.org/licenses/by/3.0 /legalcode)

Url: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Standard_Model_of_Elementary_Particles.svg (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Standard_Model_of_Elementary_Particles.svg)

[Kuva 2] CMS-OUTREACH-2016-013 Title Set of CMS Brochures (2015) Luettu 25.6.2019

Url: https://cds.cern.ch/record/2204854 (https://cds.cern.ch/record/2204854)

[Kuva 3] CMS-OUTREACH-2016-027, Title Interactive Slice of the CMS detector, Author Davis, Siona Ruth (CERN) Url: https://cds.cern.ch/record/2205172 (https://cds.cern.ch/record/2205172)

[Kuva 4] Khan Academy Using the Right-Hand Rule. Licensed under a <u>CC-BY-NC-SA 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/)</u> license. Luettu 25.6.2019

Url: https://www.khanacademy.org/test-prep/mcat/physical-processes/magnetism-mcat/a/using-the-right-hand-rule (https://www.khanacademy.org/test-prep/mcat/physical-processes/magnetism-mcat/a/using-the-right-hand-rule)

[Kuva 5] P. Mouche, Overall view of the LHC. Vue d'ensemble du LHC, 2014.

Url: https://cds.cern.ch/record/1708847 (https://cds.cern.ch/record/1708847).

[Kuva 6] LHC Project Illustrations / Civil engineering LHC-PHO-1998-325 Magnetic field induced by the LHC dipole's superconducting coils. Conditions of Use © 1998-2019 CERN

Url: http://cds.cern.ch/record/841511 (http://cds.cern.ch/record/841511)

[Kuva 7] Displays of candidate VHcc events, CMS-PHO-EVENTS-2019-006-12, Conditions of Use © 2019 CERN Url: https://cds.cern.ch/record/2682635 (https://cds.cern.ch/record/2682635)

[Kuva 8] HLT Dimuon Invariant Mass Distributions in 2017 and 2018 (CMS DP-2018/055)

Url: https://twiki.cern.ch/twiki/bin/view/CMSPublic/HLTDiMuon2017and2018 (https://twiki.cern.ch/twiki/bin/view/CMSPublic/HLTDiMuon2017and2018 (https://twiki.cern.ch/twiki/bin/view/CMSPublic/HLTDiMuon2017and2018 (https://twiki.cern.ch/twiki/bin/view/CMSPublic/HLTDiMuon2017and2018)